

Wstęp

Dzieje stosunków politycznych i dyplomatycznych między Polską a Litwą są tak bogate, że zapewne będzie je mogło badać jeszcze niejedno pokolenie historyków. W historii europejskiej polityki, dyplomacji i wojskowości Polska i Litwa są ze sobą związane od końca XIV w. W XVI stuleciu, u zarania czasów nowożytnych, te dwa narody i państwa, zjednoczone w unii, w istocie osiągnęły szczyt swojego politycznego rozkwitu, swoisty „złoty wiek”. W późniejszych stuleciach ramię w ramię przeżyły rozkład stworzonego przez siebie oryginalnego systemu politycznego i radykalną próbę jego ratowania w postaci pierwszej w Europie konstytucji z 3 maja 1791 r. Jeszcze później, pod koniec wieku XVIII i w wieku XIX – upadek podwójnej, polsko-litewskiej państwowości i heroiczne, choć beznadziejne, nieskuteczne próby wyzwolenia się z obcego jarzma, podejmowane były przez obydwie narody.

W drugiej połowie XIX w. i na początku wieku XX częścią ich doświadczenia stały się bolesne, zmienne i niejednoznaczne poszukiwania istoty narodowej tożsamości i granic, erupcje politycznej emancypacji oraz zwroty w orientacji geopolitycznej. Byt polityczny Polski i Litwy – podobnie jak większości innych krajów Europy Środkowej – radykalnie odmieniły rezultaty I wojny światowej. W jej wyniku w Europie i na całym świecie doszło do globalnych przemian: upadły imperia rosyjskie, austro-węgierskie i niemieckie, pojawiły się i zostały powszechnie uznane prawa narodów do samostanowienia, rozkwitł nacjonalizm, odbudowano istniejące niegdyś państwa i tworzono nowe.

Odtworzenie państw Polski i Litwy w 1918 r., realizacja ich wewnętrznych potencjałów i umocnienie się na arenie międzynarodowej w latach 1919–1923 bynajmniej nie było spójnym i jednoznacznym procesem. Przeciwnie – obydwie narody, na które silnie oddziałał już historyczny romantyzm i nowoczesny nacjonalizm, znacząco i dość dramatycznie zderzyły się z wyzwaniami podyktowanymi przez nowe zjawisko, jakim była państwowość narodowa. W czasie, kiedy polskie elity polityczne projektowały państwo narodowe i zajmowały się jego realizacją na terenach byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów w jej granicach mniej więcej do pierwszego rozbioru, elity litewskie zdecydowanie opowiedziały się za narodowym modelem państwa litewskiego i walczyły o państwowość niezależną od Polski. Mówiąc inaczej, podczas gdy polskie elity narodowe dążyły w istocie do rekonstrukcji i kontynuacji historycznych tradycji państwowych, Litwini starali się nadać idei „odtworzenia” państwowości nową treść społeczną, narodową i polityczną. W ten sposób, wobec radykalnego rozdzielenia narodowych interesów dwóch historycznych narodów i sąsiadów, na początku XX w. konflikt geopolityczny, etniczny i terytorialny Polski i Litwy, zaostroszony przez napięcia społeczne, zyskał permanentny charakter i ciągnął się praktycznie przez cały okres międzywojenny. Chociaż w dyskursie długowiecznej i wielkiej historii stosunków polsko-litewskich skonfliktowane dwudziestolecie międzywojenne z pierwszej połowy XX w. jest stosunkowo krótkim epizodem historycznym, a w pewnym sensie nawet swoistym wyjątkiem w stosunkach dwustronnych,

to jednak w dzisiejszej polskiej i litewskiej pamięci historycznej bodaj najbardziej wyraźne, drażliwe i zauważalne pozostają doświadczenie historyczne, refleksje polityczne i reminiscencje kulturowe związane właśnie z międzywojnem.

Pierwsza połowa XX w., a ściślej – dwudziestolecie międzywojenne, w istocie nie mieści się w długiej, nierzadko romantyzowanej historii stosunków polsko-litewskich, podobnie jak w historii tradycyjnych politycznych i dyplomatycznych stosunków między Polską a Litwą. Po trwającym ponad 500 lat ścisłym sąsiedztwie strategicznym obydwu narodów Polska i Litwa na całe dwudziestolecie nagle stały się niemal nieprzejednanymi przeciwniczkami, a nawet wrogami. O ich wzajemnej niezgodzie doskonale wiedziała i głośniejsz lub ciszej dyskutowała nie tylko prasa regionalna i europejska, ale również światowa. Republika Litewska przetrwała walki z lat 1918–1920 o polityczną niezależność, perspektywy geopolityczne i kulturową tożsamość, ale utraciła stolicę. Po raz pierwszy w swojej długowiecznej historii wielokulturowe Wilno nagle stało się prowincjonalnym miastem, a zarazem kością niezgody pomiędzy dwoma sąsiednimi państwami, czasem chętnie wykorzystywanym dla swoich egoistycznych interesów przez niektóre kraje postronne.

Wielokrotne inicjatywy dyplomatyczne elit politycznych Zachodniej Europy w oparciu o autorytet Ligi Narodów, mające na celu rozwiązanie tego na pierwszy rzut oka dość prostego konfliktu, nie dały – niestety – pozytywnych rezultatów, ponieważ rozwiązań poszukiwano bardziej w sferach interesów większych i bardziej wpływowych państw, nie zaś stosując moralne imperatywy i paradygmaty prawa międzynarodowego. Sytuacji nie zmieniło w istocie również przyjęte 15 marca 1923 r. z inicjatywy Wielkiej Brytanii postanowienie Rady Ambasadorów o wschodnich granicach Rzeczypospolitej Polskiej, zgodnie z którym Wilno i całą południowo-wschodnią Litwę pozostawiono w jurysdykcji Polski. Rząd i społeczeństwo Republiki Litewskiej nigdy nie uznały tego rozwiązania ani politycznie, ani de iure, „granicę” między Polską a Litwą nadal uważając albo jedynie za prowizoryczną „linię demarkacyjną”, albo (od jesieni 1928 r.) za „linię administracyjną”.

W takich okolicznościach stosunki dyplomatyczne Polski z Litwą zostały przerwane i w proteście Litwa nie zgodziła się na odtworzenie ich z własnej, wolnej woli aż do przedednia II wojny światowej. Zarazem zamrożono współpracę polityczną, ekonomiczną, kulturalną i duchową dwóch bliskich narodów i państw. Praktycznie nie istniała komunikacja między państwami. Wzdłuż granicy między Polską a Litwą zdemontowano tory kolejowe, zatrzymano żeglugę, a drogi zarosła trawa. Nie istniała nawet bezpośrednia komunikacja pocztowa, telegraficzna czy telefoniczna pomiędzy tymczasową stolicą Litwy – Kownem a Warszawą. Do kwietnia 1938 r. kraje utrzymywały wymuszone przez konieczność epizodyczne kontakty polityczne, gospodarcze, obyczajowe czy dyplomatyczne tylko za pośrednictwem krajów postronnych albo w tajemnicy i nieoficjalnie poprzez osoby prywatne. Wobec tego w pierwszej połowie XX w. polityczne, dyplomatyczne, kulturowe i gospodarcze stosunki pomiędzy dwoma historycznymi narodami i sąsiednimi państwami były dość treściwe, zawikłane, pod wieloma względami oryginalne i niejednoznaczne.

To wymowne, że dotychczas podjęto niewiele prób spojrzenia na stosunki Polski i Litwy między dwoma wojnami światowymi obustronnie, integralnie i możliwie

obiektywnie, tj. jedynie poprzez pryzmat podstawowych, oryginalnych źródeł historycznych. Od początku ostatniej dekady XX w., kiedy Litwa wyzwoliła się z trwającej od półwiecza radzieckiej okupacji, a Polska zrzuciła ucisk protektoratu ZSRR, wydano zaledwie jeden zbiór dokumentów bezpośrednio poświęcony zmiennej dynamice stosunków polsko-litewskich w XX wieku. W ogóle nie ma zbioru dokumentów poświęconego odtworzeniu stosunków dyplomatycznych wiosną 1938 r. i ich rozwojowi w przededniu II wojny światowej. Z drugiej strony, choć istnieje stosunkowo dużo prac historycznych poświęconych analizie takiego czy innego aspektu stosunków polsko-litewskich w latach 1938–1939, to do dziś nie mamy, jak się zdaje, monografii poświęconej bezpośrednio nawiązaniu stosunków dyplomatycznych w 1938 r. Być może przyczyną tego stanu rzeczy jest to, że podstawowe źródła, czyli zachowane dokumenty dyplomatyczne i polityczne, w niektórych przypadkach odsłaniają zbyt obficie niezbyt przyjemną czy wygodną prawdę historyczną albo niszczą pewne nastawienie, tradycyjne i „bezpieczne” stereotypy oraz mity w obydwu krajach. Z drugiej strony twierdzi się, że Polska i Litwa, które przeżyły w XX w. swoistą wzajemną izolację – z początku z powodu subiektywnej, irracjonalnej wrogości, a później również w wyniku obiektywnych okoliczności i oddzielającej te państwa żelaznej kurtyny – na przełomie XX i XXI w. stały się już częścią zjednoczonej Europy i partnerami w NATO, ponownie odnalazły się nawzajem, swoje polityczne i kulturalne sąsiedztwo oraz rozwijają współpracę gospodarczą.

Dyplomatyczne stosunki polsko-litewskie są dość kontrowersyjne, zostały nawiązane dopiero w 1938 r. w nietradycyjny, niespotykany w praktyce międzynarodowej sposób. W istocie odbyło się to już w samym przededniu drugiej wojny światowej, kiedy do zniszczenia państwowości polskiej de facto pozostało zaledwie półtora roku, a do sowieckiej okupacji i aneksji Litwy nieco ponad dwa lata. Niniejsza publikacja w sposób konceptualny i chronologiczny obejmuje zatem sytuację od marca 1938 r. – genezę i okoliczności nawiązania stosunków dyplomatycznych między Polską a Litwą, rozprzestrzenianie się ich treści oraz tendencje i przewroty w ich rozwoju – do czerwca–lipca 1940 r., kiedy ZSRR rozpoczął otwartą agresję, okupował Litwę (oraz Łotwę i Estonię) i de facto zniszczył państwowość litewską.

Podstawa źródłowa

Do niniejszego zbioru wybrano często dotychczas niepublikowane źródła historyczne z archiwów państwowych i instytucji w Polsce i na Litwie. Stanowią one najlepsze świadectwo rozwoju ówczesnych stosunków dwóch sąsiedzkich państw, problematyki, kierunku i postępu tego rozwoju oraz dokumentują szczególnie cechy polityki, kultury i mentalności dwóch sąsiedzkich narodów, które to cechy pozostają aktualne dla dzisiejszej idei zjednoczonej politycznie Europy i pamięci historycznej obydwu narodów.

Litewskie dokumenty do niniejszego zbioru wybrano z różnych zbiorów Centralnego Archiwum Państwowego Litwy (Lietuvos centrinis valstybės archyvas). Dokumentów polskich poszukiwano przede wszystkim w Centralnym Archiwum Wojskowym (CAW), Archiwum Akt Nowych (AAN) oraz w Instytucie Polskim oraz Muzeum im. gen. Sikorskiego (IPMS) w Londynie. Dodatkowe znaczenie

miały dokumenty polskiego ministerstwa spraw zagranicznych przechowywane w Hoover Institution Archives (HIA) oraz ich mikrofilmy przechowywane w Archiwum Akt Nowych w Warszawie.

Poszukiwania dokumentów znacznie utrudniło to, że w litewskich i polskich archiwach wiele dokumentów brakuje albo uległy one zniszczeniu. Archiwa ministerstw spraw zagranicznych Polski i Litwy doświadczyły wielu strat w czasie II wojny światowej. Część przedwojennych dokumentów polskich została zniszczona w 1939 r., a litewskich późną wiosną i szczególnie na początku lata 1940 r. Wiele dokumentów polskiego MSZ znalazło się na terytorium zajęтым przez ZSRR i trafiło do archiwów radzieckich. Zwrócono je Polsce dopiero w latach czterdziestych XX w. i przekazano do Archiwum Akt Nowych. W tym wypadku bardzo podobna sytuacja spotkała również litewskie dokumenty: po radzieckiej okupacji i aneksji Litwy już we wrześniu 1940 r. archiwum litewskiego MSZ in corpore wywieziono do Moskwy. Niektóre szczególnie wartościowe dokumenty były rozproszone po różnych archiwach i zbiorach radzieckich. Archiwum to zwrócono Litwie dopiero w latach 50. Jednak nie w całości – niektóre dokumenty pozostały w archiwach ZSRR (trudno ocenić na ile świadomie). Dokumenty polskie z okresu II wojny światowej w największym stopniu przechowywane są w kilku instytucjach (IPMS, HIA oraz SPP – Studium Polski Podziemnej w Londynie). Nie zachowały się archiwa poselstwa Rzeczypospolitej Polskiej w Kownie (w AAN) i attaché wojskowego w Kownie. Papiery posła Rzeczypospolitej Polskiej w Kownie Franciszka Charwata znajdują się w HIA, a dokumentów attaché wojskowego w Kownie Leona Mitkiewicza zachowało się mało w IPMS i HIA. W największym stopniu opierano się na dokumentach MSZ (AAN, HIA i IPMS) oraz dokumentach najważniejszych służb dyplomatycznych w Londynie i Berlinie (AAN, IPMS) i Oddziału II Sztabu Generalnego (AAN). Część najważniejszych dokumentów polskich związanych ze stosunkami polsko-litewskimi w latach 1938–1940 została opublikowana w serii *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne*.

Opracowanie dokumentów

Poniższy tom powstał w ramach wspólnej inicjatywy Instytutu Historii Litwy i Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych. Wynikiem miały być dwa bliźniacze tomy dokumentów. Pierwszy z nich ukazał się w języku litewskim w 2013 r. w Wilnie. Drugi, w języku polskim, oddajemy obecnie w ręce czytelników.

Niniejszy tom – w przeciwieństwie do jego litewskojęzycznej wersji – został w dużym stopniu opracowany zgodnie z zasadami przyjętymi w edycji tomów z serii *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne* (PDD), wydawanej przez Polski Instytut Spraw Międzynarodowych (PISM).

Najistotniejsza zmiana w zakresie doboru dokumentów dotyczy opuszczenia w niniejszej publikacji dwóch długich spisów polskich żołnierzy internowanych w litewskich obozach, zapisanych bez polskich znaków diakrytycznych (dok. nr 243, 244). Redakcja zdecydowała jednak o odnotowaniu tych dokumentów w edycji polskojęzycznej dla zachowania układu i numeracji zgodnych z tomem wydanym w języku litewskim.

Każdy z opublikowanych dokument posiada tytuł i główkę. W tytule podano numer porządkowy dokumentu w niniejszym zbiorze, datę jego powstania, autora i – jeśli to możliwe – adresata. W główkach jednak z reguły nie podawano nazwisk adresatów, zamieszczając tylko informacje o funkcji pełnionej przez daną osobę oraz o ewentualnych załącznikach do dokumentu. W przypadku raportów i szyfrogramów przesyłanych do MSZ (czy to Polski, czy Litwy) pominięto informację o adresacie.

W niniejszym tomie w główkach używano określenia „granica polsko-litewska”, przyjmując perspektywę polską. Należy podkreślić, że w dwudziestoleciu międzywojennym Litwini nie uważali rozgraniczenia między Polską a Litwą za ostateczne, określając je linią demarkacyjną czy administracyjną. W celu uniknięcia zamieszania i biorąc pod uwagę fakt, że tom przygotowany został dla polskiego czytelnika, zdecydowano się na konsekwentne używanie terminu „granica polsko-litewska”.

Podobnie jak w dokumentach publikowanych w serii PDD, w niniejszym tomie zrezygnowano z zaznaczania cech kancelaryjnych, to jest stempli, pieczęci, informacji o liczbie egzemplarzy, formuły „za zgodność”, które były podawane w tomie w języku litewskim. Zachowano natomiast informację o rozdzielniku (zaznaczoną w przypisach) oraz klauzuli tajności dokumentów.

Jeśli publikowany dokument nie ma ścisłej daty i redaktorzy musieli ją ustalić, wówczas zapisuje się ją w nawiasie kwadratowym.

Na końcu dokumentu podaje się sygnaturę, wskazującą na archiwum, w którym jest on przechowywany. Jeśli dokument był publikowany wcześniej – jest to odnotowane w nawiasie za sygnaturą. W niniejszej publikacji ograniczono się jednak tylko do odnotowania tego w przypadku dokumentów publikowanych wcześniej w PDD oraz w Diariuszu i tekach Jana Szembeka (DTJS), co stanowiło zresztą dominującą większość przypadków dokumentów drukowanych we wcześniejszych edycjach źródłowych.

W informacji o wcześniejszych publikacjach użyto następujących skrótów:

– PDD 1938 – Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1938, red. Marek Kornat, współpr. Piotr Długołęcki, Maria Konopka-Wichrowska, Marta Przyłuska, 2007;

– PDD 1939 styczeń-sierpień – Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1939 styczeń – sierpień, red. Stanisław Żerko, współpr. Piotr Długołęcki, 2005;

– PDD 1939 wrzesień-grudzień – Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1939 wrzesień – grudzień, red. Wojciech Rojek, współpr. Piotr Długołęcki, Maria Konopka-Wichrowska, Marta Przyłuska, 2007;

– PDD 1940 – Polskie dokumenty dyplomatyczne 1940, red. Magdalena Hułas, 2010;

– DTJS – Diariusz i teki Jana Szembeka, oprac. Józef Zarański, Instytut Polski i Muzeum im. Generała Sikorskiego, Londyn 1972.

W niniejszym tomie dodano – w porównaniu do publikacji w języku litewskim – pewną ilość przypisów merytorycznych, które pozwalają polskiemu czytelnikowi lepiej zorientować się w wydarzeniach prezentowanych w dokumentach. Przypisy

pochodzą również z dokumentów opublikowanych w tomach PDD, odnoszących się do stosunków polsko-litewskich, które nie zostały uwzględnione (w całości lub we fragmentach) w tomie w języku litewskim. W tym zakresie wykorzystano również zapiski z DTJS odnoszące się do stosunków polsko-litewskich. Jednocześnie zrezygnowano z tych przypisów, które w tomie w języku litewskim wyjaśniały stosunki panujące w Polsce, podając informacje oczywiste dla polskiego czytelnika.

Autorzy pragną podziękować tłumaczowi p. Kamilowi Peceli oraz p. dr Katarzynie Korzeniewskiej-Wołek za pomoc w przygotowaniu polskiej wersji książki.

W przypisach nie podawano informacji biograficznych – na końcu tomu znajduje się rozbudowany indeks osobowy z podanymi funkcjami, zajmowanymi w okresie, którego dotyczy publikacja. Nie rozwijano również skrótów, publikując osobny ich wykaz na końcu tomu.

Opuszczenia w tomie zaznaczono nawiasem kwadratowym [...], a w przypisie podano informację, czego dotyczyła pominięta część.

Dokumenty w języku angielskim i francuskim zostały opublikowane w oryginałach. Poprawki w dokumentach w języku polskim, angielskim i francuskim ograniczono do niezbędnego minimum, nie ingerując w styl, pisownię i ortografię, zachowując również oryginalny zapis małych i wielkich liter, poprawiając wyłącznie oczywiste literówki.

W tłumaczeniu dokumentów litewskich na język polski również starano się zachować ich oryginalny styl. W przypadku nazw miejscowości zdecydowano się na polski zapis, przynajmniej tam, gdzie nie było wątpliwości, o jaką miejscowość chodzi. Dlatego w tłumaczeniu dokumentów litewskich znajdziemy np. Olitę, a nie litewską wersję Alytus. W przypadku nazwisk zachowano oryginalne, litewskie ich brzmienie, z litewskimi znakami diakrytycznymi.

Zgodnie z zasadami przyjętymi w serii PDD, w dokumentach opublikowanych w niniejszym tomie uwidoczniło ingerencje (odręczne dopiski, komentarze, podpisy odręczne) oznaczając je odpowiednimi przypisami literowymi, które zastosowano też, by wskazać ułomności tekstu.

Przypisy literowe:

^a...^a tak w tekście,

^b...^b komentarz odręczny,

^c...^c odręczna poprawka w tekście lub dopisek,

^d...^d podkreślenie odręczne,

^e...^e zakreślone na marginesie,

^f...^f podpis odręczny,

^g...^g podpis nieczytelny,

^h...^h przekreślone,

ⁱ...ⁱ tekst nieczytelny.